

УДК: 821, 512. 154-7

Шамыркулова К.Т., Чалова М.

К.Тыныстанов ат. БМУ

КУЙРУЧУК – ЧЕЧЕНДИК, КУУДУЛДУК, ӨНӨРДҮН КАЙТАЛАНГЫС ИРИ КЛАССИГИ

Макалада кыргыз элинен чыккан куудул-өнөрпоз Куйручук жөнүндө маалыматтар берилген. Өзгөчө анын таланты, гениалдуулугу, чечендиги, акылдуулугу, тайманбастыгы ачык көрсөтүлүп, кыргыз сатирасында кайталангыс талант экендиги белгиленди.

Негизги сөздөр: жанр, куудул, юмор, юморист, сатира.

В статье освещён образ юмориста Куйручука и показана его честность, гениальность, смекалка и решительность. Образ Куйручука – это неповторимое индивидуальное явление в кыргызской сатире.

Ключевые слова: жанр, куудул, юмор, юморист, сатира.

The article devoted to the image of the humorist Kuyruchuk and openly shows his honesty, genius, comic and determination. The image of Kuyruchuk is a unique, individual phenomenon Kyrgyz humour.

Key words: genre, jester, clown, humour, humorist, satire.

Кудайберген Өмүрзак уулу Нарын областынын Жумгал өрөөнүндөгү азыркы Кызыл-Туу айылында 1866-жылы туулуп, 1940-жылы көз жумган. Куйручук деген ысымды Жумгалдык айтылуу Байзак ыйгарган. Куйручуктун көз карашынын жетилип, өнөрүнүн чыгышына, ириде, турмуштун тийгизген таасири чоң болгон. Эки жашында апасынан айрылып, бешке чыкканча «куу далы», «итий» болуп ооруп, жети жашына чейин «бечел» болуп баспай, ар кимден кагуу жеп, жедеп катуу сөзгө бышып, кенедейинен көрбөгөндү көрүп, ошондон улам ал тиригарака, башкалардын оюна оңой менен келбеген жоруктарды ойлоп тапкан өтө айлакер, тибиртке тилдүү, шок бала болуп калыптанат.

Эл шайырларынын ичинен кимдин болбосун тайманбай бетине сүйлөгөн мүнөзүнүн өктөмдүгү, чечекейдей сүйлөгөн чечендиги, кумарды жазган куудулдугу, анык психолог, сынчылыгы, ырчылыгы менен башкалардан олуттуу айырмаланып турган өнөр ээси — бул Куйручук. Ал ушундай көп кырлуу артыкчылыгы менен даңазасы кыргыз, казакка дайын болуп, кайсыл элде жүрсө да каалаган сөзүн сүйлөп, өнөрүн көргөзүп, эркинче жүргөн.

Куйручуктун өнөр жолуна үнүлүп көрүп, анда куудулдук өнөр, чечендик чеберчилик да күчтүү экендигине ынанасың, ошол эле учурда куудулдук да, чечендик да өнөрдүн калыптаныш эволюциясын дал Куйручуктун өмүр жолу, чыгармачылыгынан даана көрө алабыз.

Биринчи күндөрү айыл кыдырып тамак уулайт. Эч ким бербей калганда кара курсактын айынан түнү келип, алгач боз үйдүн сыртынан эле туурдукту түрүп жиберип чара-аяктардагы сүттү узун камыш менен соруп ичип кетчү өнөрдү ойлоп табат. Бул да болбой калганда айылдын сырт жагындагы ороого түшүп жан сактап, айсыз түндөрү келип баканды таянып түндүккө чыгып, түндүк жабууну ачып алгач баканды сойлотуп жерге сайып, бакан аркылуу жылмышып үйдүн ичине түшүп, ашканадагы бышылуу эт, май, тамактарды баштыгына толтуруп, аркасына илип алып, кайра чыгып кетип жүрөт. Ошондой күндөрү кармалып калып, токмок жеген кездери да арбын.

Бир күнү кара курсактын айынан оозума бирдеме илинеби деп келатып жаңыдан эт жей башташкан манаптардын дал үстүнөн чыгат. Улагага тура калган балага бир үзүм эт беришсе, буйдамга келтирбей жутуп жиберип тигилерди тиктеп калат, кайра бир үзүм эт сунса, кайра ошентет. Анда бирөө:

— Мунуңар тойбогон неме го, эшикке чыгарып жиберсеңерчи,— дегенде Куйручук:

— Ушунча жумурай журтту жалмап жаткан сен тойбогон, ушул бир үзүм этке мен тоймок белем,— деп ал манапты меймандардын алдында шерменде кылат. Куйручук ушинтип жүрүп каруу, күчкө толот.

Кайсыл өнөр ээсин албайлы, ал толук калыптанып, өз жолун тапканчакты убакта, сөзсүз, бир катар этаптарды басып өтөт. Куйручуктун да адамдардын жүрүм-турумун, ит-куштардын үнүн куду өзүндөй тууроосу анын чыгармачылыгынын биринчи этабына туура келет.

Ал эми Куйручуктун эч адамдан тайманбай бетине чыгып сүйлөгөн, сындаган мезгили анын өнөр жолунун экинчи этабына кирет. Чечендик чеберчилик Куйручукта эрте эле түптөлө баштаганына күбө болобуз. Кудайбергендин бала чагы. Жолоочулап келатып

Байзактын айлына кайрылат. Байзак ажы адатынча дөңчөдө аксакалдар менен маек куруп отурган экен. Атын четкерээк тушап, олтургандарга салам айтып, тигилердин катарына көчүк басат. Аьгыча эт тартылат. Баарына бирден устукан тийип, жашыраактары эт туурай башташат. Эт туурагандарга кошулган Кудайберген ара-чолодо эт жегенге да үлгүрүп, башкалардан мурда этти туурап бүтөт. Туураган эт алдыларга келгенде андан бир аз алат да, куюлган сорпосун ичип, колун жалап табактан чыга берет. Аны көрүп калган Байзак дагы жесин дегенчелик кылып:

- Туураган эттен алсаң боло, ал дагы,— десе:

— Шумкар бир тойгон соң экинчи кайрылып кол салбайт,— дейт. Жаш баланын көзгө сайгандай курч айткан адаттан тыш жообуна таң кала түшкөн Байзак:

— Атаңдын көрү, э-эй... Береги Курмучуктун сүйлөп турганын карабайсыңарбы, сөзү чечекейдей, көзү күйүп турат, бул тегин уул болбойт,— деп Кудайбергендин ушул сөзү үчүн ат мингизип, өзүнүн эски чепкенин жаап:

— Мындан ары келип тур, Курмучук балам,— деп узаткан экен.

Кийин ар кыл күйгүлтүктүү кылык-жоруктары аркылуу Байзак атагандай Курмучук эмес «Куйручук» аталып кеткендигин Жумгалдын Түгөл-Сай айылынын тургуну Тоймат уулу Мааданбек ата айтып берген.

«Эл көрүп, жер таанысаң, өсөсүң. Бийик чокуга чыксаң, оюң да, боюң да бийик боло түшөт»,— деп өзү айтчу экен, анын сыңарындай чакан чөйрөдөн чыгып чыйралып, көптү көрүп, көптү билүүсүнө өз демилгеси менен Токмок шаарына келип жалданып иштеши, мал айдашып Анжиян, Наманганга чейин барып, ар кыл адамдарга аралашып кетиши себепчи болсо, ышкысынын курчушуна анын талантын тайынан байкап, «аман жүрсөң алыска барасың» деп чоң жыйындарга ала жүрүп, эл-жер көрсөтүп, өнөрлүүлөргө өнөктөш, таланттууларга табакташ кылып, топко салып, акылман Байзак көп көмөк көрсөткөн. «Талант оошот, өнөр жугушат» дегендей, Куйручуктун көп кырлуу өнөр ээси болуп калышына Тилекмат, Садыр, Сарт, Кыдыр аке, Көкөтөйдөй акылман, чечен, сынчылардын, Ниязалы, Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, Бекназар, Айдараалыдай комузчу, ырчы, куудулдардын, Тыныбек, Чоюке, Сагымбайдай манасчы, эл шайырларынын тийгизген таасири зор болгон.

Куйручуктун ар жолку кылган ишинде, журум-турумунда куудулдуктун ширелип тургандыгын байкоого болот. Ал кандай кыйынчылыкка кабылган күндө да жол таап кеткен.

Ак-Талааны бийлеген, өзүнөн башканы киши санабаган, оюна эмне келсе жасап, айрыкча, жарды-жалчыларды каалашынча шылдыңдап, атын тартып алып, ээр-токумун жөө көтөртүп ызалаганды өнөр көргөн, ошондоюнан «жинди» аталган Касымалы деген манап болгон. «Тармал-Саз» деген жайлоого чыгып, алдына көлдөлөндөрдөн калың салдырып, куш жаздыктарга чыканактап адатынча сөөлөттүү жатса, кайгуулдары жолдон тосуп Куйручукту үстүнө алып киришет. Саламын алик албайт: — Эмне ичесин?— дейт Касымалы.

— Сиз эмне ичсеңиз, ошону ичем — дейт Куйручук.

— Жуурат ичишелиби?

— Ичишсе, ичишели. Экөөнүн алдына чоң аякка толо куюлуп жуурат келет.

— Ойноп ичишелиби, же чайнап ичишелиби? — десе, Куйручук:

— Кандай болсо да макул — дейт. Касымалы боз үйдүн бир капшытынан көлдөлөндөрдүн үстү менен сойлоп келет. Куйручук да экинчи капшыттан сойлоп келип бет-мандайлаша турат. Касымалы эңкейип, жуураттан итче жалайт. Тиги да ошентет. Манап «ар-р» деп ыркырап коет. Ушуну гана күтүп турган Куйручук «аб-аб» деп дөбөтчө үрүмүш болуп, жууратты анын башынан бутуна чейин бүркүп чыгат. Баштаганын баштап алып, тамашадан өзүнүн шермендеси чыгып, ошондон барып тиги кишинин Куйручук экенин билип, айыбына тогуз кашка топоз тартууламакчы болот. Бирок Касымалы амал кылып, эгер билбей калса кайта өзүн кыйыктамакка эртеси он топоз айдатып келет. Куйручук санап көрсө, он. Анда Күкөн:

- Менин аларым тогуз, бул кайдагы доңуз? Менин алаарым тогуз кашка топоз, бул каяктагы башка топоз? — деп онунчу топозун токмоктоп баштаганда Касымалы чыны эле

Куйручукка даба жок экендигине көзү жетип, «экөөбүздүн бул кылыгыбызды эч кимге угузба» деп абыдан сыйлап узаткан экен.

Бир сапар Канат ооруп жатканда «оорусуна ышкын даба болот экен» дегенди угуп, жети түп ышкын алпарып, жайын сураганда ага ыраазы болуп Канат ат мингизип узатат. Кышында жолоочулап Чүйгө барып келатканда, Канат жигиттерине тостуруп Куйручукту алдырып келип:

- Сен эмне Чүйгө баратып кайрылбай кетесин, — деп ыза болуп «Атын чечип алгыла, жөө кетсин!» дейт жигиттерине. Анда Куйручук:

- Сөзүңүз эки болбосун! Бергенин эле кайра алакей болсо, анда менин сизге дабалыкка алып келген жети ышкынымды азыр таап бериңиз! — дейт. Кышында каяктагы ышкын. Канат жүйөөлүү сөзгө жыгылып, атын тартып алуудан баш тартат.

Куйручук калктын намысына, чоң ажаттарды ачканга жараган элдик адам болгон. Ошондоюнан ал дайыма калктын чордонунда жүргөн. Бир күнү Куйручук Кочкордогу Көбөгөндүкүнө барса, байбичеси капаланат: «Ушул соодагерлердики өттү, бир жагынан, элдин берген малын жөн албай кууланышса, экинчи жагынан, келиндерди алдашат»- деп. Буларга бир сыр көрсөтүүнү ойлоп, соодагерлер менен чогуу мейман болуп, алардын баш жагына төшөк салдырып Куйручук да жатып калат. Түнү суук, кышка чукул убак. Бир маалда бирөө аттарын чөпкө койгону эшикке чыгат. Ордуна Куйручук жатып алат да, өзбек кайра кирерде итче ыркырайт. Ал киши жылуу төшөгүнө кирип жатууга эки көзү төрт болуп: «Исмаат аке!» деп бир нече жолу чакырса да акеси кебелбейт. Айласы кетип, керегеден камчы алганда Куйручук орун которуп, өз төшөгүнө барып жатат. Ал ордуна жатып алган итти чабам деп жанында жаткан байдын бетин жара чабат. «Кокуй эле ко-куй» деп уйкусунан чочуп бай турат, эмне болуп кеткенине оңгүлуктуу түшүнүшпөй карайлашып баары ойгонот. Байдын бетинен кан токтобой, «Сиз кылдыңыз, сиз кылдыңыз» дешип, бири-бири менен урушуп, салынган ак шейшептүү сый төшөктөр булганып, дурусураак акыл таба алышпай турушса, Куйручук айтат:

- Бир гана жолуңар калды, эч кимге билинбей кетип калгыла, болбосо кыргыздар шылдыңчыл эл болот, бетинер калбайт, кутулбас айыпка жыгыласыңар, — дейт. Тигилер буга ынанышып, «Ушул жорукту эч кимге айта көрбөө» — дешип үчөө түн катып жоголушат. Ошентип, ал молдо-бакшы болумуш болуп караңгы элди алдап, келиндерди бузуп жүргөн соодагерлерден элди куткарат. Учурунда бул айылдарды былгыткан, эң ыпластыкка жаткан орчундуу окуялардан болгон.

Куйручук – көп өнөр күтүп, ошонун баарында өз күчүн, артыкчылыгын көрсөтүп, ал өнөрлөрдү үлгү болчудай бийик деңгээлде ала жүргөн ири шайыр. Бир сапар Токмокко келип, дал намаз жуманын үстүнөн чыгат. Имам:

- Тебетейчен намазга түшкөнгө болбойт, селдеңиз жок болсо куруңузду деле башыңызга илип алсаныз болот, — дейт. Куйручук эшикке чыга калса, төө минген казак кетип баратат, белинде күмүш кемерлүү, киселүү куру бар. Намазга жыгылып келе калайын деп чепкенин ага карматып, курун сурап алып, арткы катарга туруп намазга жыгыла баштайт. Казактын күмүш жапкан кайыш курдагы кисесинде бычак, устара бардык сарамжалы толук экен. Улам жыгылган сайын башына чалган кисе шарактай берип, намазга жыгылгандар күлкүсүн тыя албай бирден жылып эшикке чыга башташат. Улам алдыңкы сапка кошулуп, эңкейип кисесин шарактатса, ал катардагылар андан беш бетер бышкырып, катардын сабы бузулуп, акыры имам экөө эле калат. Кылчайып салам берем деп Куйручукту көрө калып имам да күлүп жиберип:

- Намазды буздунуз, элдин даараты сынды, зор күнөө кылдыңыз, шум киши экенсиз, башыңыздагы эмне? — дейт. Куйручук:

- Таксыр, селде салынгыла, эгер селде жок болсо, кур да болот деп өзүңүз айтпадыңыз беле? Кара санап атайылап намазды бузганым жок. Мен сиздин айтканыңызды гана кылдым. Менимче, сиз өзүңүз күнөөкөр болдунуз. Андай болсо, селде таап бериңиз — деп, имамдын селдесин ооз айыбына алып кетет.

Куйручук кишилерди өз, жат деп бөлбөй, бийлигине, мансабына карабай, кандан-бектен кайра тартпай, кимди болсун бар кемчилдигин бетине айтып, эл алдында жазалаган. Буга Касымалы, Кудайберген, Чолпонкул, Көкүмбай, Кадыма ж.б. чок баскандай секирте келекелеген окуялары күбө. Куйручуктун чечендик өнөрүндө, куудулдук кылык-

жоруктарында ашынгандарга карата ирониялуу күлгөн, психологиялык оор абалга такаган драмалуу мерчемдер жыш. Чындыгында эле, оюна эмне келсе жасаган мыйзамсыз доордо ээн сүйлөгөн «эл жакшыларын» эсине келтирип, түз жолго салып, канчалаган букараларды бөөдө азаптан, шордон куткарып, так кесе сүйлөгөн тили, жүйөлүү, туура айтылган сын-пикир, ой-мүдөөлөрү жалпы элдик мааниге ээ болуп, бул жагынан алганда Тилекмат, Көкөтөй, Куйручуктар кыргыз үчүн Демосфен, Цицерондой эле даражада турушат. Жазуучу Т.Сыдыкбеков: «Куйручуктун күлкүсү тек элдир-селдир кеп, серен-серен кыймылы менен кишини кытыгылабады. Кенен ойлонулуп, өз мезгилиндеги коом түзүлүшүн, кишилердеги кемтикти, терс жоруктарды сын кароолуна алды. Калайыктын оюн айтышты. Бей-бечара, алсыздардын муң-зарын бөлүштү. Кара жемсөө атка минерлердин, алдамчы сүткорлордун ач көздүгүн, бийлик мыйзамынын калпыстыгын, чала молдо дин бузарлардын, чеченсип кеп салмагын кетиргендердин, акынсып ыр касиетин качыргандардын, куудулсуп айыл арасында ит кубалагандардын чекелерине тийген ок болушту кеменгер асыл Куйручуктар» — деп туура жазган [71-б.].

Куйручуктун бизге ысмы жакшы тааныш өнөрлөштөрүнө берген сын баасы да абдан кызык. Шаршенди «мурунтугун каңтара түргөн кара бука кебетеленип, Шаршенден кийин кыргызда чоң куудул чыкпайт» [5-6-бб.] деген. Мидинди «көчүгү илбирс, көкүрөгү карышкыр, бирок таалайы тайкы, картаң өрдөк мурунданып шылдыңчыл. Тирүүсүндө жакшылык көрбөйт, өлгөндөн кийин арбагы чоң болот»- деп айткан. Бул жерден Куйручуктун сынчы, психологдугунан тышкары, тагдырды алдын ала көрө билген көрөгөчтүгүн билүүгө болот. Эл ичинде айтылып жүргөн «Куйручук — акыркы олуя» деген аңыз кеп төгүн жерден чыкпаган.

Куйручук бай казына — элдик оозеки чыгармачылыкты жакшы билген. Анын сөзүнүн угуттуу, чыгармачылыгынын ар тараптуу болгондугунун негизги сыры ушунда. Анан калса, Демосфендин сөздөрүндөй болуп анын көптөгөн көп сөздөрү, окуялары, эрдиктери А.Чоробаев сыяктуу фольклор жыйноочу адамдар тарабынан өз оозунан жазылып калган. Ал туурасындагы негизги маалыматтарды чогултууда Калык, Алымкул, Шекербектей аны жакындан билген, көргөн эл шайырлары, профессионал акын, жазуучулар, искусство ишмерлери, жалпы эле эл абдан чоң көмөк көрсөтүшкөн. Ошон үчүн Куйручуктун окуялары башка куудулдардыкына караганда арбын, кээ учурда Бекназардын, Карачунактын ж. б. куудулдардын окуяларынын Куйручуктуку делип, кээде тескерисинче, чаташып кеткен мерчемдери да кездешет.

1928-жылдын январынан 15-февралга чейинки аралыкта баш калаабыз (азыркы) Бишкекте Куйручуктун оозунан, өзүнүн окуяларынан тышкары, «Манас» эпосунун айрым эпизоддору, «Кандын букасы менен жардынын букасынын сүзүшкөнү», «Кыздын кошогу», «Бакачы катындын кошогу», «Калыгул жөнүндө», Арстанбектин «Тар заманы» дагы бир катар айтыштар жазылып алынган.

Эл шайырларына сын бааны өзүлөрүнөн өткөрө эч ким бере албайт. Даанышман акын Тоголок Молдо: «Акын болбосо да (ырчылыкты такай өнөр катары аркалабагандыгын айтып жатат), кара жаак сөзмөрлүгүнөн кандай шартка кабылса да башын ылдый салып багынбаган сөзү курч, тили тибирткелүү сөз тапкычтыгынан кимди болсо да алдына чыгарбаган, оттой жалындаган өз мезгилинин курч адамы экени боюнча Куйручукка эч ким жеткен эмес» - десе, өнөрлөшү Шаршен куудулга мындайча баа берген: «Өзү ырчы, көрөгөч сынчы киши экен. Куйручук бет алган жагынан тартпаган, бир киши астынан туура баспаган, сөзгө бай чечен, беттешкендер Куйручуктун сөзүнөн куйкаланган экен эчен. Жөн билгичтигинде даба жок, болбос нерсеге күйпөлөктөгөн санаасы жок, адамдын сырын билген, айтууга сөзү белен, кара жаак, көкжал киши экен Куйручук». Куйручук башка куудулдардан айырмаланып, ири жыйындарга, казак-кыргыздын башы кошулган даңазалуу аш-тойлорго эрте жашынан аралашып, дайыма белгилүү эл шайырлары менен бирге жүрүү бактысына туш келген. Жеринен зээндүү балага ушундай чоң чөйрө өзүнчө эле мектеп болуп, аны айтылуу даанышмандардын сабына кошкон. Куйручуктун чечендикте чечендерден, куудулдукта куудулдардан, ырчылыкта ырчылардан, сынчылыкта сынчылардан калышпагандыгы мунун далили. Ошондуктан анын даңазасы эл шайырларынын ичинде артыкча зор болгон. «Куйручук минтиптир» делип, анын окуялары ар жерде уламышталып айтылып жүргөн. Куйручуктун көп кырлуу өлбөс өнөрүн ар

тарабынан чагылдырган аңыз кептердин, күлкүлүү окуялардын бүгүнкү күндө деле аягы сууй элек. Ал туурасында балет, либретто, пьесалар, аңгеме, повесттер жазылды, дагы да жазылышы мүмкүн.

Корутундулаганда, Куйручук (Кудайберген Өмүрзак уулу) - кыргыз эл шайырларынын ичинде өзүнүн бийик орду бар, ар өнөргө маш, умтулганын алган, ойлогонунун өтөөсүнө чыккан алп талант. Анын психологдугу, сынчылыгы, ырчылыгы да олуттуу мүнөзгө ээ. Айрыкча, Куйручук куудулдукту синкреттүү өнөргө айландырып, куудулдуктун күчүн көргөзүп, ажарына чыгарган. Куйручуктун чечендик жоруктары ачыктыгы, өктөмдүгү, акылгөйлүгү, жүйөөлүүлүгү жана далилдүүлүгү менен оригиналдуу.

Куйручук чечендик да, куудулдук да өнөрдүн кайталангыс ири классиги болуп кыргыз эл шайырларынын тарыхында кала бермекчи.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Ч-т. –Бишкек, 2002.
2. Бектенов К. Куйручук. -Фрунзе, 1978.